

П.М.Кралоук

Національний університет “Острозька академія”, м. Острозь

ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М.ГРУШЕВСЬКОГО, І.ФРАНКА ТА І.ОГІЄНКА

У статті йдеться про оцінки Острозької Біблії 1581 року діячами національного відродження — М.Грушевським, Іваном Франком та І.Огієнком. Акцентовано увагу на те, що перше комплексне дослідження пам'ятки здійснив Іван Огієнок.

Ключові слова та словосполучення: церковнослов'янська мова, Острозький осередок, Острозька Біблія, жива мова, комплексне дослідження.

Острозька Біблія як пам'ятка культури привертала до себе увагу багатьох видатних українських дослідників. Серед них передусім варто вказати на М.Грушевського, І.Франка та І.Огієнка, які були не лише відомими вченими, а й видатними діячами українського “національного відродження”.

Так, Михайло Грушевський у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” в VI томі (1907 р. видання) твердить, що саме робота над виданням Острозької Біблії стала важливим чинником інтенсифікації культурного життя в Острозі та й загалом в Україні у кінці XVI ст. *“Першою річчю, — пише він, — що мусіла згромадити в Острогу культурні сили й дати початок освітній літературній роботі, було видання біблії. В зв'язку з тим стоїть заложення друкарні. Установлення біблійного тексту потребувало не тільки книжного матеріалу, а й книжних людей, яких кн. Острозький стягав з різних країв, а се скуплення культурних сил дало можливість розвинути ся не тільки літературній роботі та видавничій — завдяки друкарні, але й дало спромогу організувати, по довгій перерві, першу школу вищої марки на Україні”* [1].

Культурна діяльність Острозького осередку, що діяв у кінці XVI — на початку XVII ст., була в центрі наукових інтересів Івана Франка. З цим питанням були пов'язані його дослідження творчості Івана Вишенського та інших письменників-полемістів. І.Франко спеціально цікавився Біблією, виданою в Острозі. Йому належить наукова розвідка “Причинок до студій над Острозькою біблією”. Це перша в науковій україністиці робота, де зачіпалися питання текстуального аналізу цього видання.

У цій розвідці І.Франко зазначає, що *“заходами князя Костянтина Острозького видана була 1580-1581 р. в Острозі перша повна Біблія в перекладі на церковнослов'янську мову. До того часу не мав православний слов'янський світ повного перекладу Біблії”* [2]. Він також вказував, що *“Острозька біблія з огляду на свою редакцію і на свої джерела не дождалась ще детального досліду...”* [3]. Щоб певним чином ліквідувати цю прогалину, дослідник звернувся до аналізу тексту

третьої книги Ездри, вміщеної в Острозькій Біблії. Саме цьому питанню присвячена його згадувана стаття.

І.Франко вважав, що третя книга Ездри в старому українському письменстві *“не мала ніякого впливу. До кінця XV в. вона була зовсім незвісна вже хоч би для того, що її нема в грецькій каноні”* [4]. На його думку, ця книга вперше була перекладена з латинської Вульгати в Новгороді і вміщена в Геннадіївій Біблії. При чому її переклад був далеким від досконалості. Саме через недосконалий переклад вона тут не викликала зацікавленості. Для І.Франка є *“безсумнівним фактом”*, що третя книга Ездри була взята редакторами Острозької Біблії з новгородського рукопису. Також І.Франко вважав, що саме завдяки надрукованій в Острозі Біблії третя книга Ездри звернула на себе увагу русинів-українців й можливо мала відгук у полемічній літературі.

І.Франко порівнює текст даної книги, вміщений у Острозькій Біблії, із її текстом, що був знайдений в українському рукописному збірнику, який дослідник відносить до рубежу XVI-XVII ст. Він вважає, що переписаний текст був саме з Острозької Біблії. Але якщо в тексті останньої відчуються діалектизми, власне тогочасні українізми, то в даному рукописному збірнику анонімний переписувач, на думку І.Франка, намагається повернутися до давніх, *“правильніших”* архаїчних форм. Хоча і один, і другий переклад з латини не є якісними [5].

Дослідник не міг не звернути увагу на парадоксальність ситуації. Рукописний текст, який ніби з'явився пізніше Острозької Біблії і був її копією, є архаїчнішим за першозразок. І.Франко намагався дати *“психологічне пояснення”* цього парадоксу. Мовляв, переписувач робив копію не механічно, а з певною ідеєю. Тому він *“підфарбовує текст на старинний колір, лобується в старих формах і уживає їх систематичніше, ніж Острозька біблія”* [6].

Схоже, утверджена в російській історіографії думка про новгородську Геннадіївську Біблію як першооснову Біблії Острозької зіграла із І.Франком злий жарт. Деякі сучасні науковці критично ставляться до цієї думки. У світлі сучасних досліджень над Острозькою Біблією, зокрема, Р.Торконяка, наведена І.Франком інформація про рукописний збірник з текстом третьої книги Ездри може мати інше трактування. Цілком вірогідно, що І.Франко віднайшов староукраїнський рукописний текст, який міг використовуватися редакторами Острозької Біблії. На користь цієї думки говорить і той факт, що частина цього тексту була написана почерком XIV ст. [7].

Питання джерел Острозької Біблії спробував переглянути Іван Огієнко. Його перу належить розвідка *“Острозька Біблія 1581 року”* [8], що побачила світ у 1931 р.

У цій розвідці І.Огієнко спеціально звертає увагу, що в XVI ст. починають розвиватися національні мови. І Україна в цьому плані не була винятком. Відповідно, з'являються переклади біблійних текстів розмовними мовами. *“Цього ж часу, — пише дослідник, — підо впливом Реформації, упала колишня така міцна ідея про ідентичність мов Церкви й літератури, наслідком чого повсталала нова українська літературна мова, вже сміло оперта на живій народній мові”* [9].

Посилаючись на передмову до Острозької Біблії, написану від імені В.Острозького, І.Огієнко говорить про роль цього мецената в справі її видання. Вважає, що князю з Росії передало Геннадієву Біблію. До думки взяти для видання Острозької Біблії саме її князя підштовхнули московські емігранти, зокрема, Андрій Курбський [10]. Однак, справедливо вказує дослідник, текст Геннадієвої Біблії не був якісним. Довелося звертатися до інших текстів. Тому для укладання Острозької Біблії використовувалися південнослов'янські, а також грецькі й латинські тексти.

За основу, вважає І.Огієнко, острозькі редактори взяли грецький текст — Септуагінту, не надавши єврейському тексту великого значення. З одного боку, це було виявом традиційного підходу, оскільки Септуагінта вважалася канонічним текстом. З іншого, *“такий погляд підказали ті греки, що тоді пробували в Острозі, а їх була більшість в острозькому осередкові. Це був вияв грецького націоналізму, а не наукове ставлення”* [11].

І.Огієнко вказує на складність і тривалість підготовки Біблії до друку. Зрештою в 1581 р. вона побачила світ. *“Це була, — відзначає він, — величезна подія не тільки в історії української культури, але і в культурі загальнослов'янській, бо це ж була найперша кирилівська друкована Біблія”* [12].

Спеціально звертає І.Огієнко увагу на мову цього видання: *“Острозьку Біблію видрукували церковно-слов'янською мовою, хоч тоді, як знаємо, серед українського народу був певний рух за переклад Св. Письма на живу мову. Острозька Академія зрозуміла грізний стан не тільки своєї Церкви, але й Церкви усіх слов'ян, і тому вирішила дати книжку загальнослов'янську, дати таку Біблію, яку прийняли б без застереження усі слов'яни. А через це не могло бути й мови про видання Біблії з такою ціллю в живій місцевій мові”* [13]. Дослідник дотримується думки, що до видання такою мовою В.Острозького заохочували московські емігранти.

Уже в іншій роботі, “Історія української літературної мови”, І.Огієнко твердить, що така настанова російських емігрантів мала погані наслідки для розвитку української народної мови: *“...відомий московський друкар диякон Іван Федорович..., друкар перших книжок українських, виступав проти живої мови, і в свої друки свідомо вносив московські наголоси...”* Все це в кінцевому рахунку призвело до того, *“що в нас ані один старий переклад Святого Письма, — а було їх рясно! — видрукуваний не був, а це сильно затримало розвій літературної мови в масах”* [14].

Та все ж І.Огієнко змушений був відзначити певне наближення мови Острозької Біблії до тогочасної української: *“Острозькі коректори добре знали, що широке громадянство не розуміє вже старої церковно-слов'янської мови, а тому часто змінювали незрозумілі слова на ясніші, а давні форми на нові. Через це Острозька Біблія поширила до деякої міри нову редакцію церковної мови, трохи наближену до живої”* [15].

Дослідник звертає увагу на долю Острозької Біблії, на те, що вона фактично стала канонічною для православних слов'ян, а також

отримала визнання серед українських та білоруських греко-католиків. Попри загалом високу оцінку цього видання, І.Огієнко все ж відзначав ряд її недоліків. Зокрема, він писав:

“Острівська Біблія має одну помітну недостачу: її складено з книжок не одного перекладу, а різних, — різного часу і різної землі. Що розшукали для князя Костянтина, те й ужили. Давніх текстів ужили зовсім мало. А проте наука сьогодні довела, що найдавніші біблійні тексти, т.зв. кирило-методіївські, без порівняння ліпші від пізніших, бо зроблені на кращих засадах: давні перекладачі пильнували дати ясний зміст, тоді як пізніші перекладали дослівно, не журачись про зрозумілість...”

Костянтин Острозький видрукував тільки випадкові тексти, які зміг розшукати, і сам не уважав їх ані за найліпші, ані за навіки установлені. Таким чином він, проти своєї волі, своїм виданням Біблії 1581-го року заступив нам наші найдавніші тексти, що були зроблені з повним додержанням правил слов'янської мови, а тому ясні і зрозумілі.

Друга недостача Острозької Біблії 1581-го року... — це її грецьке джерело. Сьогодні ми маємо дуже багато різних грецьких текстів, до певної міри знаємо, з якої рецензії роблено кирило-методіївські, взагалі найстаріші переклади. Нічого цього не мали коректори... острівські..., вони не могли вибирати найкращого грецького тексту.

По-третє, наука тепер міцно встановила, що без користування гебрійським оригіналом не зрозуміємо правдивого значення біблійного тексту. Користуватися тільки грецьким текстом — це не догма. Кн. Костянтин Острозький наказав своїм перекладачам триматися тільки грецького тексту” [16].

Відповідно, І.Огієнко вважав, що острозькі книжники мали б при підготовці старозавітної частини Біблії брати за основу не Септуагінту, а єврейський текст. Проте така критична налаштованість дослідника не завжди є виправданою. Він виходив із сучасного йому стану речей, не враховуючи реальних умов, у яких працювали острозькі книжники. Тому тут є доречним навести міркування сучасного дослідника Острозької Біблії Р.Торконяка: *“Нам потрібно застерегти читача, що в Острозі на той час не було наукових критичних видань, так як ми їх сьогодні маємо, тому ми не можемо закидати острозьким вченим, що вони не поступили по-науковому, коли вживали різні тексти. Сьогодні в науковому світі вважається недоречним творити текст, в якому грецька і єврейська традиція змішані, однак у XVI столітті таких застережень не було. Острозькі вчені поступали за науковими канонами свого часу і підготували переклад високої якості, який у своїй науковій основі не тільки не поступався кращим перекладам того часу, а був рівноцінним або й перевищував. Ми могли б їхню працю окреслити, як наукову спробу видати з оригіналів виправлене Святе Письмо. Подібну працю в тих часах робила лише римокатолицька церква, яка підготувала Сиксто-Клементинське видання Вульгати. І так як видання Вульгати, видане в 1592 році, стало мірдайним для їхньої церкви до найновіших часів, так і острозька Біблія стала мірдайною для всіх слов'ян” [17].*

І.Огієнко звертав увагу не лише на зміст Острозької Біблії, а й на технічний бік її видання. Зокрема, це бачимо в його роботі “Історія українського друкарства”. На його думку, дане видання стало результатом колективної праці своєрідного “друкарського цеху”: *“Коло друкарської справи в Острозі Хведорович працював не один, про що він сам свідчить в післямові до Біблії 1581 р., — він працював тут “купно с послешники и єдинодумленники моши”. Разом з ним працював тут син його Іван та його учень, Гринь Іванович з Заблудова..., що десь в кінці 1579 р. прибув до Острога з двохлітньої науки у Львові; можливо також, що тут працювали з Хведоровичем і його львівські учні: Сачко Сенькович Сідляр та Корунка Семен, а може й приятель кн. Курбського — отець Мина; працював, певне, й “убогий” пресвітер Василь”* [18].

Щоб друкарі не лишалися без роботи, оскільки “*виправлення тексту Біблії відбирало багато часу*”, вирішено було приступити до друку Нового Заповіту й Псалтиря. Книжка ця, надрукована в 1580 р., мала служити не лише для практичного вжитку в церкві, а й у тодішніх релігійних змаганнях. І.Огієнко звертав увагу на текстувальні відмінності між цим виданням та відповідними частинами Острозької Біблії [19]. Тобто для друку даної книги використовувався менш відредагований варіант.

Довголітня праця навколо Острозької Біблії завершилася лише 12 серпня 1581 р. І.Огієнко спробував реконструювати сам процес друку цієї книги. Він вважає, що цю працю в основному закінчили друкувати ще в липні 1580 р. На це вказує в післямові до книги Іван Федорович. *“Але книжки цієї, що зовсім була готова до виходу в світ, проте в світ не пустили. З яких саме причин це сталося, докладно не знаємо; здається, в надрукованій Біблії знайшли якісь помилки. А тому мусили деякі листи передрукувати. Можливо також, що нову книжку перед випуском у світ давали читати якимсь окремим особам, а все це протяглося більше як рік”*. “Біблійні книжки, — пише І.Огієнко, — *здається, друкували в Острозі не в звичайнім порядкові, а в міру управління тексту, тому біблія складається з п’яти частин, з окремою пагінацією кожної (276, 180, 30, 56 і 78, до цього ще 8 листів передмов, а разом 628 листів, чи 1256 с.). До Біблії додано дуже цінну передмову від імені князя Остріжського (написав її, здається, Герасим Смотрицький), де докладно розказано про історію вишукування списків для Біблії. Біблію прикрашено різними гравюрами, певне, роботи Гриня Івановича... Проте ці графічні прикраси не відповідають величності цілої праці, — вони занадто скромні, а часом і вбогі. Для цілого тексту віділили особливого шрифту, — дуже дрібного на ті часи (в 24,8 мм), але виразного й гарного; це характерний шрифт, якого доти ніде не було, — так званий “остріжський” шрифт, виготовлений під доглядом самого Івана Хведоровича. Заголовні букви Остріжської Біблії трохи нагадували великі Скоринені букви”* [20].

Дослідник зазначав, що *“в літературі відомі два видання Біблії: 1580 і 1581 р. Ці видання майже цілком однакові: заголовний лист один, з зазначенням 1581 р., ті самі передмови, головна різниця: післямови друкаря Івана Хведоровича в обох виданнях цілком різні, часом помічається різниця в шрифті, складах і прикрасах”* [21].

І.Огієнко також спробував простежити подальшу долю додрукування та реалізації Острозької Біблії. Він вважав, що в Івана Федоровича виникли певні непорозуміння з В.Острозьким. Тому він повернувся до Львова. Із собою узяв чимало неповних примірників, які додруковував і продавав у цьому місті. Після смерті, яка сталася орієнтовно в кінці 1583 р., Федорович залишив 120 повних Біблій і 80 неповних. Все це перейшло його наступникам. У 1588 р. друкарню Федоровича та 40 недодрукованих Біблій викупив віленський друкар Кузьма Мамонич. Ці Біблії додруковувалися вже у Вільно. Таким чином постала Віленська Біблія [22].

Наведена реконструкція, оперта на документальному матеріалі та порівнянні певних примірників Острозької Біблії, не втратила свого значення до сьогодні.

Правда, міркування І.Огієнка щодо ідеологічного контексту появи Острозької Біблії виглядають дещо однобоко. Так, він пише: “*Остріжська Біблія має заслужену віковичну славу. Вона появилася саме в час, коли їй було так потрібно; вороги нападали на українську віру, і все посилялися на біблійні книжки, а їх то всіх тоді їй не було. Князь Остріжський своєю Біблією дав духовенству і громадянству найміцнішу зброю в обороні проти римо-католицтва, і цієї заслуги ніколи не забуде Остріжському український народ*” [23].

У даному випадку, як і в багатьох інших дослідженнях, не враховувалося, що Острозька Біблія була не тільки відповіддю на католицькі виклики, а й на виклики протестантські.

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що М.Грушевський, високо оцінюючи Острозьку Біблію, спеціально її дослідженням не займався. Хоча його міркування про те, що робота над цією книгою стала важливим чинником стимуляції культурно-освітнього життя в Україні, заслуговує на увагу. І.Франко не лише дав високу оцінку Острозької Біблії, але й намагався проаналізувати цей пам’ятник, з’ясувати джерела його написання. Однак перше комплексне дослідження цієї пам’ятки здійснив І.Огієнко. Це пов’язано як з певними інтересами цього дослідника, так і з деякими моментами його біографії. Річ у тім, що І.Огієнко бував у Острозі, тут він закінчував гімназію. Звідси його інтерес до цього міста, його історії й, звичайно, Острозької Біблії.

Список використаних джерел:

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.: Наук. думка, 1995. — Т.VI. — С.483-484.
2. *Франко І.* Причинок до студій над Острозькою біблією // Франко І. Зібрання творів: У п’ятдесяти томах. — К.: Наук. думка, 1982. — Т.37. — С.388.
3. Там само. — С.389.
4. Там само. — С.392.
5. Там само. — С.396-397.
6. Там само. — С.397.
7. Там само. — С.392.
8. Вперше ця робота була опублікована в газеті “Діло” (1931 р., №25-29). Потім неодноразово перевидавалася. Див. сучасні видання: *Митрополит*

- Гларіон (Огієнко І.)* Князь Костянтин Острозький. — Без м/в: М.П. “Світязь”, 1992. — С.129-155; *Огієнко І.* Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. — К.: Україна, 1993. — С.134-147.
9. *Митрополит Гларіон (Огієнко І.)* Князь Костянтин Острозький. — С.132.
 10. Там само. — С.134.
 11. Там само. — С.140.
 12. Там само. — С.143.
 13. Там само. — С.144-145.
 14. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — К.: Либідь, 1995. — С.103, 105.
 15. *Митрополит Гларіон (Огієнко І.)* Князь Костянтин Острозький. — С.145-146.
 16. Там само. — С.151-152.
 17. *Острозька* Біблія: Вступи, гравюри, дослідження. — Львів, 2005. — С.107.
 18. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. — К.: Либідь, 1994. — С.194.
 19. Там само. — С.195.
 20. Там само. — С.196.
 21. Там само. — С.198.
 22. Там само. — С.198-199.
 23. Там само. — С.196-197.

The article reflects the estimation of Ostrog Bible of 1581 expressed by national revival's enthusiasts — M.Grushesky, Ivan Franco and I.Ohienko. It is emphasized that the first complex research of Bible was made by Ivan Ohienko.

Key words and word combinations: Church Slavonic Language, Ostrog society, Ostrog Bible, Living Language, complex research.

Отримано: 14.08.2006 р.

УДК 002.2

Н.І.Черниш

Українська академія друкарства, м. Львів

ІВАН ОГІЄНКО І БІБЛІОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

Викладено відомості про започаткування бібліографічної комісії Наукового товариства ім. Т.Шевченка; визначено основні періоди та напрями її діяльності. Наведено характеристику культурологічного журналу “Стара Україна” (1924-1925 рр.), на сторінках якого дослідники української книги — члени комісії — оприлюднювали результати власних наукових розробок. Наголошено на участі визначного книгознавця, історика українського друкарства І.Огієнка у діяльності бібліологічного осередку Галичини, розглянуто публікації вченого у журналі “Стара Україна”.

Ключові слова: Наукове товариство ім. Шевченка, бібліографічна комісія, журнал “Стара Україна”, публікації І.Огієнка з історії українського друкарства та діяльності Івана Федорова (Хведоровича).

В історії кожного народу є періоди, коли громадська свідомість знаходить свій яскравий вияв у непересічних наукових подіях, що визначають його шлях на десятиліття. У другій половині ХІХ ст. — а